

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ТОЛЕРАНТНОСТТА И НАЦИОНАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ

Валери Колев

Толерантността към различни религиозни и етнически малцинства в модерното българско общество, започнало своето самостоятелно развитие след Освобождението на страната в резултат от Руско-турската война от април 1877 – февруари 1878 г., е един от проблемите, който българската историческа наука априорно възприема като окончателно решен с положителен знак. Тезата за иманентно присъщата на българите толерантност по отношение на „другия“, населяващ голямата българска етническа територия и ограниченото пространство на възстановената държава, е добила аксиоматичен характер и с политически цели повече от век е многократно повтаряна и дълбоко

залегнала в общественото съзнание. В различни времена тя е обслужвала различни държавни форми на управление, правителства и политически конюнктури. Тя се люшка между желанието да се представи благоприятен образ на държавата и обществото пред външния свят и необходимостта да се прокарат копирани и дори наложени отвън реформи, които са трудноприемливи вътре в страната. И през цялото време тя се възприема като един от основните показатели за модерност и цивилизованост.

Целта на настоящия текст не е да обхване всички аспекти и да отчете многообразните фактори и елементи в проявите на толерантност и национализъм на българското общество и на националната му държава, а да насочи вниманието на читателя към силното формално външно влияние, което служи като своеобразна рамка и ограничител на естествено развиващите се процеси в следосвобожденска България. Толерантността към „другия“ еволюира под постоянен външен натиск и надзор, а когато той отслабне, нерядко се стига до противодействащи ексцесии. Те биха били немислими, ако натискът до голяма степен не деформира постепенните естествени процеси на национална консолидация, които в нормални условия изискват по-продължително историческо време.

Още когато започват да се оформят идеите за Българска държава, в протоколите на Цариградската конференция (проведена от декември 1876 до януари 1877 г.) за Източния и Западния български вилает, Великите

сили залагат текстове, които трябва да гарантират правата на религиозните и народностните малцинства. Ако дотогава подобни гаранции ограничават османските власти и обществените настроения сред мюсюлманите, то в този момент те вече са насочени към проектираните нови областни власти и към доминиращата в съответните територии българска нация. В анекса към буква „С“, който изработва общите направления на Проекта за Органически правилник на вилаетите, са включени два елемента, предназначени да уредят този въпрос. Единият прокламира равнопоставеността *„без разлика на раса и вяра“* при изборите за Областно събрание, а другият е по-обстояен, затова ще го цитирам по-пространно: *„Ще има пълна свобода на вероизповеданието. Поддържането на духовенството, както и на религиозните учреждения и на учебните заведения, ще бъде в тежест на всяка вероизповедна или народностна община... Не ще могат да се правят никакви пречки за постройка на религиозни сгради и за упражняване обреди на вярата.“*¹

Тези текстове напълно се вписват в традиционните подходи на Великите сили по отношение на Османската империя и възникналите върху нейните бивши земи държави-наследници и имат универсален характер за цялата територия на двата вилаета. Универсалният характер обаче не е приложен докрай по отношение на официалния език. За такъв е обявен *„местният“*, т.е. българският език, наравно с турския и гръцкия, но

1 Генов. Г. *Международни актове и договори, засягащи България*. С., 1940, с. 197 и сл.

последният само *„в кантоните, където употребата на гръцкия език е обща“* и по отношение на кантоналните, но не и на вилаетските власти. Посочените общи положения трябва да действат ограничително и гарантиращо не само за централните османски власти, но и за новоучредените провинциални управления, които българската историография разглежда като предполагаемо български, поне в по-дълга перспектива.

Санстефанският предварителен договор от 19 февруари 1878 г. внася нови елементи. От една страна, той формално защитава правата на небългарските малцинства: *„В местата, където българите са смесени с турци, гърци, власи и други, ще се държи справедлива сметка за правата и интересите на тези населения в изборите и при изработването на Органическия устав“*. От друга страна, самият факт, че се изброяват едни малцинства, а останалите се обобщават под *„други“*, може да създаде известна неравнопоставеност. За отбелязване е, че гаранциите са дадени ограничително – те важат само за територии, в които малцинствата са значителна част от населението и при строго определени случаи – избори и изработване на основния закон на княжеството.

Едновременно с това в чл. 11 договорът подготвя почвата за значителна промяна на етническата картина в държавата чрез изселване на част от мюсюлманското население: *„Земевладелци, мюсюлмани и други, които биха установили своето лично местожителство вън от Княжеството, ще могат да запазят своите недвижими*

имоти в него, като ги дават под наем или управляват чрез други лица. Турско-български комисии ще заседават в главните населени центрове под надзора на руски комисари, за да разрешат окончателно в срок от две години всички въпроси относно установяването правото на собственост върху недвижимите имоти, в които имат интереси мюсюлмани и лица от други изповедания.”² Този текст има за задача да даде международна правна основа за бурно развиващия се аграрен преврат, съпроводен със значителна размяна на населението по двете страни на новата държавна граница. Той не е съпроводен с особено толерантни прояви както от страна на българите, така и от страна на турците³.

Руско-турските двустранни международни гаранции за относителна и ограничена толерантност на княжеското правителство спрямо малцинствата имат за цел да подпомогнат процеса на нормализиране на обстановката след войната. Те имат паралели в подобни задължения, наложени върху Дунавските княжества и най-вече върху Сърбия след възстановяването на Сръбското княжество половин век по-рано и при всяко негово териториално увеличение за сметка на Османската империя. До голяма степен те се разглеждат като ограничение върху държавната самостоятелност, пряко произтичащо от

2 *История на българите, 1878-1944 в документи*. Т. 1 (1878-1912), Ч. 1, Георгиев, В., Ст. Трифонов (съст.) С., 1994, 12-13.

3 Срвн: Димитров, Г. *Страданията на българите и освобождението на България през 1877-1878 г.* С., 1899; Митев, П. *Българското възрождане*. С., 1999, 151-153; Колев, В. *Краят на „турското робство“ след Освобождението*. – *Историческо бъдеще*, 2007, No 1-2, 105-110.

васалния статут на държавата. Неслучайно поради провъзгласяването на независимостта на Румъния, Черна гора и Сърбия, подобни ограничителни текстове не съществуват за тях. Известно изключение е техническият текст за уреждане на поземлените отношения в чл. 4 на Санстефанския договор за Сърбия, който определя подобен на българския механизъм, но при удължени срокове по отношение на вакъфските имоти.

Берлинският договор от 1 юли 1878 г. връща българския въпрос под колективния контрол на Великите сили и налага техния подход съгласно универсалния принцип, демонстриран от европейската дипломация на Цариградската конференция. Ако чл. 4 е реверанс към руската формулировка за ограничителното схващане за правата на малцинствата при избори и при изработване на основния закон на Княжеството в духа на чл. 7 от прелиминарния договор, то следващият чл. 5 е категоричен: *„Разликата във вярата и вероизповеданието не може да служи като причина за изключване или неспособност, колкото се отнася до упражнението на гражданските и политическите права, допускане до публични служби, звания и почести или до упражняване на различни занятия и индустрии в която и област да е. Свободата и външното упражняване на всички богослужения се осигуряват за всички местни жители в България, както и за чужденците; не се допускат никакви ограничения, нито за йерархическото устройство на различните вероизповедни общини, нито за техните*

отношения към духовните им началници.”⁴ По идентичен начин тези задължения са наложени и на провъзгласените за изцяло независими Румъния, Черна гора и Сърбия, което често се възприема като международно ограничение на техния пълен суверенитет⁵.

Либералните идеи за религиозна и етническа толерантност намират отражение и в Търновската конституция, но под различна редакция. Съвсем умишлено учредителите отхвърлят заимстването на преки текстове от Берлинския договор в основния закон на Княжеството, защото този подход би наложил изричното наблягане на васалния и ограничен характер на държавната самостоятелност, което е една от основните цели на договора, но не и на народните представители в Учредителното събрание в Търново. Вместо да декларира невъзможност за ограничения в духа на негативното право, подходът е в рамките на позитивното законодателство⁶. Общият принцип за равноправие на всички български граждани в чл. 57 от основния закон е вписан в мащабната рамка на глава XII (чл. 54-84) „За гражданите на Българското княжество“, който го конкретизира и детайлизира. Принципът на равноправието е застъпен и в останалите текстове извън специализираната глава⁷, за да стигне до успоредното

4 Цит. по: *Международни актове и договори (1648-1918)*. Стефанова, Сл. (съст.). С., 1958, с. 157.

5 Krasner, St. *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton UP, 1999, 165-167.

6 Срвн: Назърска, Ж. *Българската държава и нейните малцинства, 1879-1885*. С., 1999, 232-236.

7 *Български конституции и конституционни проекти*.

и равноправно споменаване на половете, въпреки обичайното за епохата неравноправие.

От особено значение за разглежданата тема са постановленията на глава IX „За вярата“ (чл. 37-42). След като се определя „*господствующето положение*“ на Източното православие и на Българската православна църква, чл. 40 декларира пълна свобода на вероизповеданието на всички български граждани и чужденци на територията на княжеството от неправославните християнски конфесии и от останалите религиозни общности в рамките на законите, под управлението на съответните духовни власти и под общия върховен надзор на ресорния министър на външните работи и изповеданията. Всички конституционните текстове създават идентична правна основа на постановленията от Берлинския договор. Единствената разлика е в чл. 41: „*Поради религиозни убеждения никой не може да отбягва от изпълнението на действующите и задължителни за всекиго закони*“⁸, което потвърждава общия принцип на равноправието и едва ли може да се възприеме като проява на нетолерантност.

По сходен начин представителите на Великите сили в Европейската комисия уреждат устройството на автономната област в Южна България. Нейният Органически устав провъзгласява че: „*Туземците на Източна Румелия, без разлика на племена и вероизповедания, радват се на същите права*“⁹. Този общ

Методиев, В., Л. Стоянов (съст.). С., 1990, 20–36.

8 Пак там, с. 24.

9 *Органический устав на Источна Румелия*. Пловдив, 1879,

принцип е допълнен със сериозни гаранции за личните права и свободи, и неприкосновеност на личността и жилището в цялата втора глава на румелийския основен закон, като част от тях са повторени и в главите, посветени на регионалните и общинските власти¹⁰.

Въпреки тези условия, традиционни са обвиненията на европейските и най-вече на османските дипломати в София за административен и обществен натиск срещу „инородното население“, главно в Княжеството¹¹.

Преодоляването на кризата около Съединението през 1885-1886 г. и последвалата Детронизационна криза от 1886-1887 г. водят до известна стабилизация на управлението в страната след избора на княз Фердинанд I. Тези процеси се отразяват и върху относителното отслабване на контрола на властта върху населението. В тази обстановка през 1887 г. се появяват първите български антиеврейски брошури, които следват традициите на възрожденските антиеврейски писания¹². Те акцентират върху редица противоречия от религиозен и битов характер, за да стигнат до невинаги мотивирани обобщения и оценки. Подобен подход упорито се следва до края на Стамболовия режим и предизвиква негативната реакция на Световния Израилтянски съюз

с. 11.

10 Пак там, 11-14, 36-59; Колев, В. *Общините в България (60-те- 80-те години на XIX век)*. ИФ-94, 2006, 128-146.

11 *Външната политика на България: документи*. Т. 1 (1879-1886), С., 1978, 94-102, 205-206.

12 ЦДА, КМФ 12 (Франция), Archives de l' Alliance Israelite Universelle, No 150/1.

(Alliance Israelite Universell)¹³. В тази обстановка от началото на 1890 г. в Плевен започва да излиза едно от първите националистически издания – в. „Народна сила“, който насочва стрелите си против „чужденците в България“. Неговите 12 броя под редакцията на Т. Д. Цанков атакуват както чуждите граждани в страната, така и малцинствата¹⁴.

Негативното отношение към чужденците и „чуждите“ вече е навлязло дълбоко в културата на българското общество, включително в средите на интелигенцията. Още в първия том на популярната си книга „Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение“, Георги Димитров оставя потресаващо негативни описания и характеристики за практически всички малцинствени групи, населяващи територията на страната. В голяма степен те отразяват господстващите сред българското мнозинство предразсъдъци и отношения към етнически „другия“.

В същата обстановка от края на 1893 г. в столицата започва да излиза в. „България за българите“ под редакцията на Никола Митаков. От втория си брой той съсредоточава огъня си срещу еврейското население и приема името „България без евреи“. Материалите на изданието са объркани, елементарни и наивистични, като наблягат повече на някакво художествено и общокултурно въздействие, отколкото на рационалност и конкретика. Те доста точно отразяват създадената от

13 Пак там, No 133/1; No 150/2-3.

14 В. „Народна сила“ (Плевен), бр. 1-12 от 1 януари–7 април 1890.

антиеврейската пропаганда обществена атмосфера¹⁵.

След спирането на изданието, в края на ноември 1894 г. в продължение на година в София излиза в. „Народна свобода“, който се определя като *„вестник политически и антисемитически“* отново под редакцията на Н. Митаков. Неговият тираж от 2000 броя е достатъчно голям, за да завоюва известни обществени позиции. Поредицата съдебни дела срещу главния редактор става причина за неговата подмяна и спиране през лятото на 1895 г.¹⁶

От пролетта на 1896 г. знамето на българския национализъм се подема предимно от изданията на българските бежанци от Македония и Одринска Тракия. Тяхното внимание е насочено главно към европейските вилаети на Османската империя, но негов обект често са и малцинствата в Княжество България. Особено ярки са материалите на органа на тракийските дружества в. „Странджа“. Неговите публикации срещу турци, гърци и евреи продължават до края на XIX в. и създават почвата за по-силно и по-широко обществено отношение, което започва да изгражда и организационни структури.

На 1 ноември 1899 г. в Силистра е основан „Антисемитическия клуб“, който копира западноевропейски образци. Краткият му устав поставя като основни цели на организацията *„борба против всестранните домогвания на евреите за оплитането на България в еврейската мрежа“*. Конкретно това трябва

15 В. „България без евреи“; „България за българите“.

16 В. „Народна свобода“, бр. 1 от 24 ноември 1894.

да бъде постигнато чрез легални средства – печат и устна пропаганда като по законодателен път се забрани заселването на евреи в страната, а съществуващото еврейско население трябва да бъде изолирано чрез създаване на гета в градовете или изселено в селата. Българските евреи трябва да бъдат лишени от правото да купуват земи, да бъде ограничена тяхната търговска активност и да бъдат отстранени от участие в армията, търговете, предприятията, пресата и политическия живот. Според идеолозите на „Антисемитическия клуб“, административните мерки трябва да бъдат съпътствани от активна антиеврейска пропаганда, която да доведе до икономически и обществен бойкот, най-вече в областта на търговията¹⁷.

Членове на организацията може да бъдат само „чистокръвни“ българи, като дори се предвижда лекарски преглед при изказани съмнения. Клубът има редовни месечни събрания, а годишният му празник е Светла събота – обесването на Юда Искаротски. Мандатът на управителните органи е едногодишен. Планирано е създаването на клубове в останалите градове на страната, обединени в Антисемитски съюз, ръководен от Софийския антисемитски клуб. Доколкото в Управителния съвет влизат 14 души и местата на първия избран съвет са попълнени, то става видно, че инициативата е срещнала известна подкрепа в крайдунавския град¹⁸. Без да има открити сведения за създаване на други

17 *Устав на Антисемитическия клуб в гр. Силистра. Издава Клубът.* Силистра, печ. Д. Иванов, 1900, 1-2.

18 Пак там, 2-3.

подобни организации в страната, както и за дейността на силистренския клуб, неговото основаване бележи нов етап в активиране на националистическите и особено на антиеврейските настроения сред обществото, намерили израз и в първия сериозен антиеврейски погром в Кюстендил през април 1901 г. Сходни прояви от по-малък мащаб има и в други градове в България. Кулминацията е достигната през 1904 г. на шумен антиеврейски съдебен процес в Лом, след което антисемитските прояви в обществото рязко спадат.

Под влияние на подобни обществени настроения са предприети мерки и срещу други малцинствени групи. В промените в Избирателния закон, приети от XI ОНС през лятото на 1901 г., от избирателни права са лишени циганите¹⁹.

Успоредно с намаляващата сред обществото и в държавата толерантност се засилват формалните прояви и демонстрации на нараснало българско самочувствие. Така през 1902 г. в Пловдив е основано Българско народно дружество „Родолюбие“. То има за цел *„да действа за поддържане на народния дух и народната гордост между българите, да крепи и развива този дух, както и да брани народните интереси от чуждо посегателство“*. За членове на дружеството могат да бъдат приемани само българи по народност без разлика на пол, религиозни и политически убеждения, а амбициите му са за основаване на подобни дружества и в другите градове на страната²⁰.

19 В. „Държавен вестник“, бр. 139 от 30 юни 1901; Пешев, П. *Исторически събития и деятели*. С., 1929, с. 843.

20 *Устав на българското народно дружество „Родолюбие“ в*

Сред учредителите личат П. Шилев, д-р П. Костов, Ив. Андонов, Г. Хр. Данов, Н. Бракалов и др.

В обстановката, оформила се след неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание от лятото на 1903 г., при активизиране на гръцката и сръбската въоръжени акции в Македония и при трудното прилагане на Мюршегските реформи в европейските вилаети на Османската империя, българското национално съзнание става извънредно чувствително, затова свързаните с национализма прояви зачестяват. След клането на андартските чети в костурското село Загоричане, в края на март 1905 г. българската общественост се раздвижва.

На 18 май 1905 г. в столицата е основана нова организация, открито обявяваща се за Дружество на българските националисти. Тя си поставя сходни на Пловдивското дружество цели: *„Да поддържа, повдига и буди народния дух у всеки българин; да се грижи за икономическото подобрене и повдигане на всеки българин“* и допуска за членове само българи²¹. Сред учредителите отново личат имената на участвали в Съединението българи като д-р Н. Добрев, И. Куртев, Ив. Попов, П. Зографски и т.н.

Само дни след учредяването на Дружеството на българските националисти, на 29 май 1905 г., инициативата довежда до негово ново събрание и преосноваване, при което е възприето името „Български гр. Пловдив. Пловдив, 1903, 3-4.

²¹ *Устав на българските националисти*. С., печ. на Гавазов и Чомонев, 1905, с. 1.

народен бранител". Десетчленният Управителен комитет включва И. Куртев, Д. Йоцов, Хр. Устабашиев, д-р Ст. Бончев, И. Соколов, Г. Икономов, Н. Колицърков, И. Гяцев, П. Загоров и К. Спиров, а членовете-учредители достигат 52 души²².

Очертаната обществена мобилизация създава основата за мащабното антигръцко движение, разтърсило България през лятото на 1906 г.²³ Без да се имам намерение да омаловажавам неговото значение за страната, дължен съм да отбележа, че по мащаби и драматизъм то значително отстъпва на аналогичното антигръцко движение в Румъния, подкрепено от официалните мерки на правителството в Букурещ²⁴.

В хода на антигръцкото движение възниква дългопланираната обща организация на българските националисти. Още в началото на юни 1906 г. видни варненски граждани основават дружество „Български родолюбец“ водено от братя Петър и Никола Драгулеви, инициатори на създаденото през 1896 г. дружество „Странджа“, издаващо едноименния вестник, в който редом с проблемите на българите от Одринска Тракия често се печатат антигръцки материали. През юли подобни

22 *Устав на дружеството „Български народен бранител“ в София.* С., печ. Габрово, 1905, 1-14.

23 *Положението на гърците в България. Отговор на Мемоара на Цариградския патриарх от 14 август 1906 г. до посланиците на Великите държави в Цариград.* С., Държавна печатница, 1906; Силянов Хр. *Освободителните борби в Македония.* Т. 2. *След Илинденското въстание,* С. 1943, 234-255; Янчев, В. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит, 1878-1912.* ИФ-94, 2006, 277-278.

24 Силянов, Хр. *Цит. съч.,* с. 238, 264-270.

дружества възникват в северночерноморските градове Балчик, Каварна и в Добрич. Те стават организационните центрове на антигръцкото движение²⁵.

На 6 август 1906 г. в Пловдив е проведен Всенароден събор и митинг на участвалите в антигръцките прояви от цялата страна. Едно от решенията му е разгръщането на дружествата „Български родолюбец“ из цяла България и създаването на тяхна обща организация. Тя е основана на 27 септември 1906 г. в столицата, а организационните □ документи показват сериозна приемственост с Дружеството на българските националисти и с дружеството „Български народен бранител“. За председател на постоянно действащия шестчленен Централен комитет е избран И. Куртев, за подпредседател д-р И. Спирков и за секретар д-р Янков. Централният комитет има характер на ръководство на Софийското дружество и е представител на общонационалната организация, управлявана от 28-членен Върховен комитет начело с Петър Драгулев²⁶. Софийското дружество провежда своето учредително събрание в средата на ноември с.г. и приема свои организационни документи в края на декември като избира за свой председател д-р Н. Обретенов²⁷.

Кризата около обявяването на независимостта на страната от септември 1908 до април 1909 г. отново

²⁵ Стоянов П. *Стара Варна на границата между две столетия, 1890-1912*. Варна, 1995, 153-154.

²⁶ *Устав на организацията „Български родолюбец“*. С., 1906, 1-13.

²⁷ *Устав на дружеството „Български родолюбец“ в София*. С., 1907, 1-15.

извежда на преден план официалните български власти, но относително либералният период в края на XIX и началото на XX в., когато Великите сили и Османската империя намаляват политическия натиск върху васалното княжество, а държавните власти отслабват контрола върху населението, приключва. Поучена от опита с антигръцкото движение, Високата порта налага, като едно от условията си по признаване независимостта на страната, изрични гаранции за равноправие на мюсюлманските поданици на цар Фердинанд I заедно с гарантиране на съществуващата организация на мюсюлманските общини и споменаването на името на султан Абдулхамид II като халиф в публичните молитви²⁸. Тази променена обстановка е сред основните причини за необичайно твърдото действие на полицията по време на Русенския инцидент от края на февруари 1910 г. Вътрешният министър Михаил Такев с основание се опасява от ново, този път антитурско движение, което ще постави под въпрос постигнатите при преговорите с Портата резултати²⁹.

През цялото си развитие до Балканските войни, но особено до обявяването на независимостта си през септември 1908 г., Българското княжество е подложено на постоянен контрол и влияние от страна на Великите сили и на сюзеренната Османска империя. Този контрол се опира както на създадената международна договорна система, където централно място за България има

28 Генов, Г. *Международни актове и договори...* 347-353.

29 Марков, Г. *Нашумелите международни афери на Третото българско царство*, С., 1998, 148-149.

Берлинският договор, така и върху дипломатическите традиции, предполагащи стриктно съобразяване на по-малките с по-големите държави и особено с колективните решения на Великите сили. Този контрол се засилва рязко в периоди на политическа нестабилност, с каквито началната модерна българска история изобилства и отслабва при по-спокойни времена. Натискът зависи твърде много от политическите съперничества между Силите и отношенията, които те поддържат с правителствата в София. Почти винаги той дава пряк резултат и влияе върху вътрешната политика на българските кабинети.

Външният натиск има формиращо въздействие при изграждането на българския национализъм и обикновено му действа възпиращо. Постепенното стабилизиране на България като държава и общество в края на XIX и началото на XX в. естествено води до отслабване на натиска и оттам до националистически прояви и изграждане на националистически структури, които имат за свой център решаването на българския национален въпрос. Превес в него имат усилията на държавата и обществото за присъединяване на българските земи, останали извън границите на държавата. Значително по-малък фокус са националистическите прояви, насочени към държавната територия и населяващите я малцинствени групи. Без да скъсва връзките си с националноосвободителните движения и организации, те създават свои структури и имат своя логика на развитие, която тепърва трябва да бъде сериозно проучвана.

NOTES ON THE TOLERANCE AND NATIONALISM IN BULGARIA

Valeri Kolev

According to the author, the external pressure had a shaping impact in the construction of Bulgarian nationalism. The gradual stabilization of Bulgaria as a state and society in the end of 19th and the beginning of 20th century eased the pressure from abroad and favored the nationalist activities as well as nationalist organizations which focused on the solving of Bulgarian national question. The efforts of the state and society aimed at joining Bulgarian lands that had remained outside the borders of the state. The nationalist manifestations focused on the state's territory and the minority groups which lived there, were less important. Without cutting its connections with the national liberation movements and organizations these activities led to the creation of its own structures and had its own development and logic that have to be seriously studied from now on.